

Jaume I entre la història i la literatura

Gabriel ENSENYAT PUJOL
Universitat de les Illes Balears

Ja fa uns quants anys (1976, si atenem el text original anglès, o 1981, en la traducció catalana) que el pare Burns va afirmar que Jaume I constituïa «una presència literària impressionant».¹ Això és així des del segle XIII i ha perdurat al llarg del temps fins a arribar a avui. I no és que Jaume I fos un literat en el sentit modern de l'expressió. El rei, pel que podem deduir, no sembla tenir uns grans coneixements literaris ni una especial predisposició envers la literatura, com fou el cas, per exemple, del seu avi Alfons, anomenat «el Trobador». Però, d'una banda, ens deixà una obra de gran valor literari i històric, coneguda com el *Llibre dels feits*, i, de l'altra, va ésser un monarca que centrà o participà d'una part significativa de la literatura que es va fer al seu temps i als seus dominis. I, a més, la seva memòria s'ha mantingut viva durant les centúries posteriors, de manera gairebé ininterrompuda, fins al punt que el personatge va acabar assolint un vessant mític i llegendari, el qual constitueix una altra —una més— de les seves característiques.

I és que, per començar, la història personal de Jaume I s'inicia amb una mena de prodigi.² El seu engendrament, tal com ens és presentat, és el resultat d'un procés tan rocambollesc com poc creïble, però amb força ingredients literaris. El recurs a la literatura havia de servir, en primer lloc, per a tancar boques malicioses sobre la paternitat que podien planar quant a la concepció d'aquell futur rei, cosa que, en aquest cas, no era una qüestió menor. D'ací l'esforç que fan els textos cronístics catalans per presentar una visió plausible de la suplantació de l'estimada de Pere el Catòlic per part de la seva pròpia esposa al tàlem amorosívol. I, a més, hi detectam una progressió explicativa, com si amb el pas del temps hom es veiés impellit a aportar noves proves, o més concloents, sobre l'afer que provocà la gestació de Jaume I.

De fet, el relat més concís de tots és el que ens proporciona el monarca mateix, poc interessat per part seva a entrar en detalls que, per a ell, podien ésser escabrosos. Per això, al capítol 5 del *Llibre dels feits* es limita a dir que

[...] nostre pare lo rei En Pere no volia veser nostra mare la reina, e esdevenc-se que una vegada lo rei nostre pare fo en Llates, e la reina nostra mare fo en Miravalls. E vénc al rei un ric-hom, per

1. Robert I. BURNS, *Jaume I i els valencians del segle XIII*, València, Tres i Quatre, 1981, p. 4.

2. Sobre aquesta qüestió, vegeu François DELPECH, «La naissance de Jacques I d'Aragon: histoire, légende, mythe et rituels», a *La Légende. Anthropologie, Histoire, Littérature / La Leyenda. Antropología. Historia. Literatura. Actes du Colloque tenu à la Casa de Velázquez*, Madrid, Casa de Velázquez, Universidad Complutense, 1989, p. 69-102; François DELPECH, *Histoire et légende. Essai sur la genèse d'un thème épique aragonais (La naissance merveilleuse de Jacques I le Conquérant)*, Paris, Publications de la Sorbonne, Presses de la Sorbonne Nouvelle, 1993.

nom Guillem d'Alcalà, e prega'l tant que el féu venir a Miravalls, on era la reina nostra mare. E aquella nuit que abdós foren a Miravalls, volc Nostre Senyor que nós fóssem engenrats.

Aquesta breu exposició del rei és amplificada més tard per Bernat Desclot, potser a partir d'elements literaris i llegendaris que ben bé poden correspondre a alguna composició èpica que circulàs en boca de joglars. Enfront del laconisme anterior del *Llibre dels feits*, Desclot dedica un capítol sencer, extens, a explicar «en qual manera lo rei En Pere d'Aragó engendrà son fill lo rei En Jacme qui pres Mallorques» (cap. 4). I hi introdueix elements nous, com la notícia que si a Pere no li agradava la seva esposa era a causa del seu rang inferior, ja que no era reina. I també és ací on per primer cop es parla d'un parany que hauria preparat Maria de Montpeller a Pere el Catòlic, a través del seu majordom (el mateix Guillem d'Alcalà, abans alludit?), «qui era de Montpesller, qui era son privat d'aïtals coses.»³ És a dir, qui feia de mitjancer entre Pere i les seves amants, ja que abans Desclot ens ha advertit que aleshores Pere «amava una dona de gran paratge, molt bella, e féu tant, que l'hac per amiga.» El cas és que Maria el convencé perquè a l'hora de la veritat

[...] em metats en la cambra en lloc d'ella, e jo colgar-m'he al seu llit. E fets-ho en tal guisa que no hi haja llum, e digats al rei que la dona no ho vol per tal que no sia coneguda.

Això sí, prèviament Desclot ha posat en boca de la reina que, si vol passar la nit amb el marit,

[...] no [és] per altra cosa, mas per ço car d'ell ne de mi no ha eixit infant qui fos hereu de Montpesller [...]. E jo he fe en Déu que en aquella nuit engendrem tal infant de què serà gran bé e gran honor a tot son regne.

La història, a més del posterior final feliç, també acaba bé a curt termini, ja que el rei, quan descobrí l'engany, no s'enfadà (com hom d'antuvi pot pensar) puix que la seva muller li explicà que tot ho havia tramat «no per nulla malvestat ne per negun malvat desig que jo hagués, mas per tal que de vós e de mi exís fruit qui plagués a Déu e qui fos hereu de vostre regne.»

Cosa que el rei va entendre, o així almenys ho dissimulà. Per això, lluny de l'esbrancada, Pere «fo de belles paraules a la dona tro al matí. E al maití llevaren-se e estegren ensems aquell jorn.» Una bella història, en definitiva, amb una cloenda encara millor. Perquè la reina, un cop consumat l'acte sexual, ja intuïa que l'estratagema havia tengut un èxit rotund i així ho comunicà al marit: «E sapiats per veritat que, segons que jo creu, que jo em són feita prenys en aquesta hora.» I perquè no n'existís el més mínim dubte li demanà que «fets escriure la nuit e l'hora, que així ho trobarets.»

Si, com veiem, amb Bernat Desclot l'episodi guanya en amplitud i detalls, fins i tot en recreació literària (el cronista basteix la narració amb diàlegs, descripcions, etcètera), amb Ramon Muntaner el relat arriba al zenit. Muntaner és qui explica de manera més extensa i prolíxa tot l'afer (cap. 3-5), que amb ell transcendeix l'àmbit íntim i personal que havia tengut fins aleshores i passa a convertir-se en una qüestió d'interès general, oficial i legal. El paper de la reina com a instigadora de l'ardit ara és substituït pels cònsols i prohoms de Montpeller, autèntics inspiradors de la conjura, els quals són qui indueixen la reina a allitar-se amb el marit, sempre suplantant la identitat de l'amistançada del rei, a fi de procrear el desitjat hereu, ja que «nós per neguna raó no volríem que Montpestller isqués null

3. Guillem d'Alcalà, com sabem, era aragonès i no montpellerí. Però Desclot no n'esmenta el nom i, a més, el fa de Montpeller, o sigui, vassall de Maria.

temps del realme d'Aragó.» Mentrestant, tots els eclesiàstics, reclosos a les seves esglésies, pregunen perquè el desenllaç sigui el desitjat. I, quan l'encontre reial té lloc, a les fosques, mentre rei i reina es troben «en llur deport», tota una comitiva de cavallers, ciutadans, clergues, dones, etcètera són al costat de la cambra per fer que, a través dels seus resos tan propers, la cosa acabi bé. Fins i tot hi ha notaris que han de certificar la unió conjugal. Finalment, tots plegats acabaren entrant dins el dormitori, a fi de mostrar «tot lo fet» al rei, el qual de bell nou es mostrà resignat, més que enfadat, davant aital intromissió: «E lo rei dix que pus així era, que plagués a Déu que fos complit llur enteniment.»

En conjunt, aquest episodi, amb les seves diferents versions, ens torna a remetre a la tradició literària basada en la relació enganyosa i única. El seu rerefons ja es troba al món antic, ja sigui a la mitologia o a la llegenda convertida en història, amb l'engendrament d'Hèrcules o d'Alexandre el Gran. Hèrcules, segons la tradició, era fill de Zeus i d'una princesa tebana, Alcmena, famosa per la seva fidelitat. Per això, el déu, a fi de mantenir una relació conjugal amb ella, hagué de prendre l'aparença del seu espòs, Amfitrió. Val a dir que, en aquesta història mítica, hi tornam a trobar un altre passatge que ens recorda un fet aparentment real de la vida de Jaume I: quan poc temps després del seu naixement fou objecte d'un intent d'assassinat per algú que li llençà una pedra de grans dimensions al bressol, tal com expliquen tant el monarca al *Llibre dels feits* (cap. 5) com Desclot (cap. 4). També Hèrcules, en néixer, hauria suscitat la gelosia, en aquest cas de Juno, que intentà matar-lo mitjançant un estol de serps que envià al seu bressol, que foren estrangulades pel petit Hèrcules.

Per la seva banda, l'Alexandre el Gran de la ficció no era fill del rei Filip, sinó d'un pervers faraó egipci exiliat a la cort de Macedònia, anomenat Nectaneb, el qual es ficà al llit de la reina Olímpida desfressat de déu Amon. Com sabem, som davant una llegenda que tengué una gran fortuna a la literatura europea medieval a partir del segle XII, tal com ho testimonien, entre d'altres exemples, l'*Alexandreis* de Gautier de Châtillon o el *Libro de Alexandre*, anònim castellà de la primera meitat del segle XIII.

També retrobam el mateix rerefons literari basat en la substitució d'una persona per una altra en la novella artúrica. L'aventura de la concepció del rei Jaume I és literàriament molt semblant (engany, suplantació, foscor) a la de Galaad, cavaller fill de Lancelot i d'Amite. Amite era filla de Pelès, anomenat el rei Pescador, i Lancelot fou drogat i va jeure amb ella convençut que es tractava de la reina Ginebra. O, segons altres versions, a la de Lancelot mateix: Isolda, ací, és substituïda per Brunfiana i com a resultat del parany Tristany engendrà Lancelot.⁴ I fins i tot entorn de Ginebra circulen històries de suplantacions de la vertadera reina (vertadera a la ficció, s'entén) per una Falsa Ginebra la nit de noces.

També la llegenda de l'engendrament del rei Jaume recorda la situació que es produeix al conegut episodi del *Tristany*, quan després de les noces d'Isolda amb el rei Marc, és substituïda per la seva serventa Brangien perquè l'espòs no s'adoni que no és verge. Però aquí el marit creu jeure amb la seva autèntica muller —ben al contrari que Pere el Catòlic— i de la unió no va néixer cap personatge privilegiat.⁵

Per contra, al *Decameró* de Boccaccio, trobam una història idèntica a la de la concepció de Jaume I. La novella novena de la terça jornada reconta que Giletta de Narbona, filla d'un metge, guareix el rei de França d'una malaltia i aquest, com a recompensa, la fa casar amb l'home que la noia feia temps que estimava apassionadament, el comte Beltramo de Rossiglione. Aquest es veu obligat a

4. Vegeu Manuel de MONTOLIU, «Els elements arturians en la crònica de Jaume I», a *Homenaje a Menéndez Pidal*, vol. 1, Madrid, 1924; Manuel de MONTOLIU, *Els elements èpics, principalment arturians, en la crònica de Jaume I*, Madrid, Impresión de los sucesores de Hernando, 1924.

5. Martí de RIQUER, *Llegendes històriques catalanes*, Barcelona, Quaderns Crema, 2000, p. 75.

prendre-la per muller, però tot seguit l'avorreix i la menysprea a causa de la seva condició inferior —motiu idèntic al que addueixen Desclot i Muntaner per a explicar el rebuig de què era objecte Maria de Montpeller per part de Pere el Catòlic— i en viu separat. Com que Giletta s'assabenta que el seu marit ama una certa allota, visita la seva mare i li promet molts diners si aconsegueix que la filla sigui suplantada per ella —Giletta— al tàlem. Tot es fa d'aquesta manera i Giletta, nou mesos més tard, dóna a llum uns bessons.

Sembla, doncs, evident que els cronistes catalans i l'autor italià reberen, més o menys directament, la mateixa tradició. Si tenim en compte que la versió de l'engendrament del rei Jaume se situa a Montpeller i que els protagonistes del conte de Boccaccio s'anomenen, com hem vist, Giletta de Narbona i Beltran de Rosselló, podem sospitar, seguint François Delpech i Martí de Riquer, que la llegenda tengué un punt d'irradiació llenguadociana.⁶

Amb això no volem pressuposar que, pel que fa a l'episodi, literatura s'oposi a història. És a dir, que els fets constitueixin una simple novel·lació d'una aventura llegendària aplicada al cas que interessa —com fou concebut el rei Jaume— i res més. Com ocorre tantes vegades, poden tenir la seva base en alguna avinentesa especial, històrica, que després la literatura, per dir-ho així, «distorsiona». Que les circumstàncies de la concepció de Jaume I degueren ésser excepcionals ho palesa el fet que altres textos cronístics amb moltes menys concessions literàries, o cap ni una, també recullen el relat. És el cas de les *Gesta comitum*, que en fan una breu narració. I també se'n fa ressò la *Historia albigensis*, una crònica tardana de la croada anticàtara escrita devers el 1272 per Guilhem de Puilaurens, notari de la Inquisició.⁷

A partir d'ací, la llegenda tengué una notòria difusió i perdurà entre els historiadors dels segles posteriors, fins als romàntics. La recullen, fins i tot a vegades amb alguna curiosa innovació, autors com Pere Tomic (1438), Pere Miquel Carbonell (1495-1513), Lucio Marineo Siculo (1504), Pere Antoni Beuter (1551), Jerónimo Zurita (1562), Juan Tornamira de Soto (1622) o Joan Gaspar Roig i Jalpí, el pseudo Boades (1673-1675).⁸

En l'àmbit literari castellà, l'engendrament no es troba recollit en cap obra medieval, però sí a la *Silva de varia lección* (1540) del sevillà Pedro Mexía, cronista de Carles I, que contribuí a donar-li una notable repercussió literària. Més tard apareix a la *Rosa gentil* (1573) de Joan Timoneda. I després la tracten Lope de Vega, a la *Comedia famosa de la reina Doña María*, i Calderón de la Barca, a la comèdia *Gustos y disgustos no son más que imaginación*.⁹ També la figura del monarca protagonitza altres obres, barroques i posteriors, fins a arribar al Romanticisme, en què destaquen *D. Jaime el Conquistador*, de Patricio de la Escosura, i *El excomulgado*, de Zorrilla.¹⁰

Retornant a la visió de Jaume I, aquest acabarà per atribuir la seva mateixa existència a la providència divina. No sols a causa d'un engendrament tan especial, sinó per mor d'un disseny covat ja des del temps dels seus avis. Segons la coneguda explicació del monarca, el seu avi el rei Alfons el Trobador havia concertat el seu matrimoni amb una princesa bizantina, Eudòxia Comnè, la qual quan ar-

6. Martí de RIQUER, *Llegendes...*, p. 78-79.

7. Stefano M. CINGOLANI, *Historiografia, propaganda i comunicació al segle XIII: Bernat Desclot i les dues redaccions de la seva crònica*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2006.

8. Martí de RIQUER, *Llegendes...*, p. 80-92.

9. Miguel Ángel PÉREZ PRIEGO, «Jaume I en la literatura medieval castellana», a Germà COLÓN *et al.* (ed.), *El rei Jaume I. Fets, actes i paraules*, Castelló, Barcelona, Fundació Germà Colón Domènech, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2008, p. 163-164.

10. Dolors CABRÉ, «Jaime I, personaje literario», a *Jaime I y su época. X Congreso de Historia de la Corona de Aragón, Comunicaciones*, 3, 4 y 5, Saragossa, 1976, p. 287-296.

ribà a Montpeller, camí de Barcelona, s'assabentà que el futur marit havia cancel·lat unilateralment l'esponsalici. Aleshores, en lloc de retornar, ultratjada, a terres imperials, acabà casada amb Guillem VIII de Montpeller. El fruit d'aquest matrimoni imprevisit fou una filla única, Maria, que acabà casada amb l'hereu d'Alfons el Trobador, Pere el Catòlic. De manera que la mescla de sang bizantina i catalanoaragonesa que no dugueren a terme els avis, la feren els pares i cristallitzà a través d'ell.

Deixant de banda que el matrimoni projectat sembla que havia d'esser amb el germà del rei Alfons, el comte Ramon Berenguer IV de Provença (i que no es dugué a terme per qüestions polítiques del moment), segons l'aclariment fet fa pocs anys per Maria Teresa Ferrer i Daniel Duran,¹¹ Jaume I presenta el seu naixement envoltat tot de fets que tenen el seu correlatiu en la figuració literària. Sobretot en allò que fa referència al seu nom. El *Llibre dels feits* (cap. 5) explica que per a triar el nom sa mare féu encendre dotze candeles, cada una amb el nom d'un dels apòstols, i esperà a veure quina era l'última a apagar-se. Com que va esser la que portava el nom de Jaume, la qual durà «bé tres dies de través que les altres», aquest va esser el nom escollit, encara que sabem que durant els primers anys de sa vida el futur rei també era anomenat Pere, com son pare, o Pere Jaume. L'episodi torna a contenir traces de la llegenda arturiana: el rei Artús, per celebrar la victòria sobre dotze reis, va construir dotze estàtues amb la imatge de cadascun d'ells, a les quals n'afegí una altra que el representava a ell mateix, cada una amb el nom del rei corresponent i un ciri a la mà.¹² Amb això, no volem negar versemblança a un esdeveniment que pogué ocórrer així —res no ho impedeix—, sinó remarcar que degué estar inspirat, de bell nou, per una font literària. Una literatura, la de caràcter artúric, que a més era força coneguda i apreciada en l'àmbit catalanooccità, com és ben sabut, per la qual cosa no tendria res d'estrany que la reina Maria s'hi inspiràs a l'hora de triar el nom del seu fill. Per contra, hem de remarcar que l'episodi (o la llegenda) del nom escollit per al futur rei no el recullen ni Desclot ni Muntaner, tot i tractar-se d'un patronímic nou dins el casal catalanoaragonès i, per tant, susceptible d'esser referit.

Abans de continuar amb la qüestió objecte d'anàlisi, que es refereix a la figura de Jaume I vista des de la perspectiva literària, hem de comentar que tots els protagonistes que fins ara hem esmentat —els avantpassats més directes del rei— també foren objecte de tractament literari, al seu temps. D'Alfons el Cast no cal ni parlar-ne, ja que les seves velleïtats trobadoresques són força conegudes: mantengué contacte amb molts trobadors, que en parlen i el lloen, o bé el blasmen, i ell mateix va compondre algunes poesies. Eudòxia va esser cantada pel jove Folquet de Marsella —el futur bisbe Folc de Tolosa, en temps de la croada contra el catarisme, enemic acèrrim i implacable de l'heretgia i del comte Ramon VI. Folquet, que més tard va renegar del seu passat trobadoresc, al seu moment va criticar que Guillem VIII de Montpeller repudiàs Eudòxia, tot i que després li demanà perdó:

Chansos, desse
vas Monpeslier vai de part me
a don Guillem dir, sitot no·il sap bo,
sos pretz, car creis, li·m fai querre perdo.¹³

(Cançó, vés tot d'una a Montpeller a dir de part meva a Guillem, encara que no sigui del seu gust, que el seu mèrit, ja que augmenta, fa que jo li demani perdó.)

11. Maria Teresa FERRER I MALLOL *et al.*, «Una ambaixada catalana a Constantinoble el 1176 i el matrimoni de la princesa Eudòxia», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 30/2 (2000), p. 963-977.

12. Manuel de MONTOLIU, «Els elements arturians en la crònica de Jaume I», a *Homenaje...*; Manuel de MONTOLIU, *Els elements èpics...*

13. Martí de RIQUER, *Los trovadores. Historia literaria y textos*, vol. I, Barcelona, Ariel, 1989, p. 595.

De fet, la història d'Eudòxia fou aprofitada pels trobadors enemics d'Alfons el Cast, especialment Bertran de Born, per escometre contra el rei, a qui acusen d'avariciós sense escrúpols («quan pres a quintals et a fais / l'aver que Manuels trames / e la rauba e tot l'arnes»). Per contra, un altre dels grans trobadors del moment, Pèire Vidal, sortí en defensa seva.¹⁴

D'altra banda, Pere el Catòlic fou elogiat per Aimeric de Peguilhan, el qual també va cantar la seva esposa Maria.

Pel que fa al periple del jove Jaume I, tenim un primer sirventès de Tomier i Palaizi, els dos cavallers de Tarascó que escrivien composicions plegats, sovint cridant a la resistència contra la invasió francesa, els quals lamenten que el rei es trobi tan desvalgut. Segons el seu testimoni, el monarca, com que «es joves / no troba qí·l poigna.»¹⁵ Som en temps de la «captivitat» de Jaume I per part de Simó de Montfort, de la qual evidentment es dolien els dos amics.¹⁶ Però d'altres, com Gausbert de Pocibot, ja posen la vista en el futur i confien que «qand el aura sen natural» i ja no sigui un «tozetzs» (nin) no decebrà les esperances dels provençals.¹⁷

Així mateix, els problemes entre el rei i els nobles catalans i aragonesos de la dècada de 1220 motivaren un sirventès per part de Bernat de Rovenhac, clarament hostil al monarca i afalagador respecte dels Cardona i els Montcada, enfrontats circumstancialment contra Jaume I durant aquells anys.¹⁸ Rovenhac comença fent un elogi de la guerra, potser inexplicable d'acord amb la mentalitat d'avui (o almenys d'una part de la gent del nostre temps), però gens anòmal en aquella època en què l'hostilitat bèl·lica i tot el que se'n derivava, com la mort, eren el pa de cada dia:

Belh m'es quan vey pels vergiers e pels pratz
Tendas e traps, e vey cavals armatz,
E vey talar ortz e vinhas e blatz,
E vey guienhs traire, e murs enderrocatz,
Et aug trompas e grans colps dels nafrazz,
E mal lur grat meto'ls en las postatz;
Aital guerra m'agrada mais que patz,
Non tals treguas ont hom si'enganatz.

(M'agrada veure pels vergers i pels prats tendes i draps i cavalls armats, i veure talar horts, vinyes i camps de blat, i portar màquines de guerra i enderrocar murades, i sentir les trompes i els grans cops dels ferits que a pesar seu retiren del camp de batalla; aital guerra m'agrada més que la pau o que la treva en què hom sigui enganat.)

Un parer, el de Bernat de Rovenhac, que per força ens ha de recordar el de Ramon Muntaner, quan cent anys més tard afirma que mentre es passeja pel camp de batalla, després del combat, contemplant els cossos trossegats i els cavalls esbudellats, se sent com si passés per un verger: «E puis van trossejar les llances e esbullar cavalls, que així anaven entre ells com si anassen per un bell jardí» (cap. 191).

A continuació, el trobador escomet contra el monarca, a qui deliberadament tracta d'infant en el doble sentit de l'expressió, i al qual arriba a acusar de traïdor i de no tenir paraula:

14. Jordi VENTURA, *Alfons el Cast. El primer comte-rei*, Barcelona, Aedos, 1961, p. 158-159.

15. Cf. Anton M. ESPADALER, «Jaume I i els trobadors», *Serra d'Or*, núm. 583-584 (juliol-agost 2008), p. 48-51.

16. Manuel MILÀ I FONTANALS, *De los trovadores en España*, Barcelona, CSIC, 1966, p. 153-154.

17. Cf. Anton M. ESPADALER, «Jaume I i els trobadors», *Serra d'Or*, núm. 583-584.

18. Manuel MILÀ I FONTANALS, *De los trovadores...*, p. 149-151.

Tot aissó dic per l'Enfant d'Aragó;
 E deu haver nom Enfant per razó,
 Quar leu s'avé qu'enfans fa fallizó,
 Et elh falhí quant aucís son baró
 Raymon Guillem qu'anc treguas no'l tenc pro,
 Ni en sa cort jutjamens datz no'l fo;
 Per que totz selhs à cuy elh treguas do
 Dévon duptar aquelh enfant felló.

(Tot això, ho dic per l'infant d'Aragó, i veritablement se l'ha d'anomenar infant, ja que fàcilment s'esdevé que s'equivoquen els nins, i ell errà quan escometé el seu baró Ramon Guillem, sense fer cas de les treves ni fer-li cap judici a la cort; de manera que han de desconfiar d'aquest infant felló tots aquells a qui concedesqui treves.)

També hem de remarcar que, per aquells anys, després del matrimoni del monarca amb Elionor de Castella, la reina va esser cantada per un altre trobador occità, Arnaud Catalan.

De les grans conquestes jaumines, els millors textos literaris —a falta dels poemes èpics que se'n degueren compondre i que no ens han arribat— són els cronístics i, especialment, el *Llibre dels feits*. A més del valor històric de l'obra, cal fer esment del seu caràcter literari. Jaume I, en endegar la redacció del text, demostra tenir una clara consciència de fer literatura. Per això, Josep M. Pujol ha pogut parlar d'una «autèntica vocació literària» del rei, en el sentit que es preocupa de la construcció i de l'efecte narratiu de la seva obra. És clar que, com ja ens va advertir Martí de Riquer, no ens hem d'imaginar el monarca escrivint materialment assegut rere una taula, cosa impròpia d'«un personatge poderós»,¹⁹ sinó dictant o comentant les seves experiències als escrivans que donaren forma escrita al llibre. Però la intervenció reial traspua un veritable interès per donar un toc literari a la seva creació històrica. Evidentment, no farem cap relació exhaustiva, ni tan sols una aproximació, de la qüestió, que ultrapassa les possibilitats d'un estudi com el present —de fet, podria esser la matèria d'una tesi doctoral. De tota manera, tampoc no volem deixar completament al marge un aspecte tan interessant com és la intenció literària del *Llibre dels feits* i, per això, n'exposarem ara algunes de les mostres en aquest sentit més cridaneres, a més de les que ja hem comentat abans.

Per exemple, la manera com Jaume I narra la seva intervenció al comtat d'Urgell, a favor d'Aurembiaix, el 1228 (cap. 34-46). El rei s'esforça molt per tal d'oferir una versió cavalleresca de tot l'afer, amb ell com a protagonista.²⁰ A la Crònica, es presenta com el cavaller que acudeix en defensa de la pobra i jove òrfena, a qui han usurpat el comtat i a qui ell protegeix i l'hi restaura. La realitat és, com sabem, una mica diferent. Jaume I no hi intervingué *gratis et amore*, sinó que el que planejava arran de la seva actuació contra els Cabrera era infeudar-se el comtat i apoderar-se del senyoriu sobre la ciutat de Lleida, coses que a la llarga acabà per aconseguir. És a dir, hi ha una motivació política clara i evident (molt més clara i evident, per cert, que la sentimental amb Aurembiaix, tal com ha exposat Dolors Domingo),²¹ però que al seu llibre Jaume I emmascara mitjançant un embolcall de reminiscències cavalleresques.

D'altra banda, ja en la conquesta de Mallorca, el jurament del rei i els nobles de no retrocedir en atacar Madina Mayurqa (cap. 81) recorda juraments semblants als que trobam a les cançons de gesta

19. Martí de RIQUER, «L'escriptor Jaume I», a *Jaume I el Conqueridor, 1276-1976*, Barcelona, Fundació Carulla-Font, 1976, p. 78-83.

20. Sobre aquests aspectes, vegeu Dolors DOMINGO, *A la recerca d'Aurembiaix d'Urgell*, Lleida, Universitat de Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 2007, p. 86-89.

21. Dolors DOMINGO, *A la recerca...*, p. 92-108.

franceses.²² Tot això —ho repetim— sense posar en qüestió que pugui tractar-se d'episodis reals, certs. Però el que volem indicar és que en la forma en què són narrats presenten afaïonaments literaris evidents.

Un altre episodi que a hores d'ara hem d'interpretar com a clarament literari —ultra altres possibles connotacions que hi puguem observar—²³ el constitueix el de l'oreneta que va fer el niu damunt la tenda reial durant el setge de Borriana (cap. 215). El relat és, no cal dir-ho, molt bonic i poètic, amb frases que commouen («e manam que no-n levassen la tenda tro que ella [l'oreneta] se'n fos anada ab sos fills, pus en nostra fe era venguda»), però hem de pensar que l'anècdota és apòcrifa i clarament simbòlica. De fet, Samuel Armistead va remarcar que l'episodi té un paral·lel en un text àrab anterior. En concret, a l'obra del geògraf Yaqut al-Rumi (escrita entre 1212 i 1229), quan parla de la conquesta d'Egipte pel famós general al-As. A més, la correspondència de les frases en les dues històries és notable. Tot i així, Armistead considera dubtós que fos mitjançant la lectura d'aquesta obra o d'altres que el rei o els seus col·laboradors haguessin tengut accés a aquesta història i, en canvi, sí que creu que la degueren conèixer a través de l'oralitat.²⁴ En realitat, som davant un motiu bíblic, tal com ha exposat Stefano Cingolani,²⁵ que perdura al llarg del temps i és aprofitat per ací i per allà, quan convé a les exigències del relat.

Així mateix, que el *Llibre dels feits* conté nombrosos passatges de to èpic resulta evident, amb independència del debat sobre l'existència o no de prosificacions de fragments de cançons de gesta. N'hi ha de tenor diguem-ne molt elevat, com l'episodi en què Jaume I fou ferit d'una sageta al cap, durant el setge de València, i se l'arrencà (cap. 266), que recorda fets semblants a poemes èpics.²⁶ Ací sí que sabem que es tracta d'un fet cert i el que volem remarcar només és el tractament literari que hi incorpora el rei quan explica l'esdeveniment, idèntic al del jove guerrer Vivien de *La chansun de Willelme* francesa.

Una altra mostra d'aprofitament d'una font literària, la constitueix la nit d'insomni que passà el monarca al campament del Puig, motivada per les dificultats de la campanya, que li fan dir que «suàvem tan bé com si fóssem en un bany» (cap. 237). Martí de Riquer ja assenyalà que l'anècdota recordava episodis d'Enees, Chrétien de Troyes o els trobadors, però en tots aquests casos sempre a causa d'angoixes amoroses.²⁷

Deixant de banda el *Llibre dels feits*, en les altres cròniques trobam passatges inequívocament literaris aplicats a Jaume I. Un dels més famosos és el retrat del rei que en fa Desclot (cap. 12), força conegut i citat:

Aquest rei En Jacme d'Aragó fo lo pus bell hom del món; que ell era major que altre hom un palm, e era molt bé format e complit de tots sos membres, que ell havia molt gran cara, e vermella, e flamenca, e el nas llong e ben dret, e gran boca e ben feita, e grans dents, belles e blanques, que semblaven perles, e els ulls vairs, e bells cabells rossos, semblants de fil d'aur, e grans espatlles, e llong cors

22. Martí de RIQUER, *Història de la literatura catalana*, vol. 1, Barcelona, Ariel, 1984, p. 417-418.

23. Posem per cas, com una anècdota amb vàlua d'exemple del caràcter del rei, que acull tots els seus súbdits i que, per tant, ha de tenir una lectura en clau política.

24. Samuel G. ARMISTEAD, «Una anècdota del rei Jaume I i el seu paral·lel àrab», *Sharq al-Andalus*, núm. 9 (1992), p. 223-228.

25. Stefano M. CINGOLANI, *La memòria dels reis. Les quatre grans cròniques i la historiografia catalana, des del segle x fins al xiv*, Barcelona, Base, 2007, p. 68-69.

26. Martí de RIQUER, *Història...*, p. 416-417.

27. Martí de RIQUER, *Història...*, p. 420.

e delgat, e els brasses grossos e ben feits, e belles mans, e llongs dits, e les cuixes grosses, e les cames llongues e dretes e grosses per llur mesura, e els peus llongs e ben feits e gint causans. E fo molt ardit, e prous de ses armes, e forts, e valent, e llarg de donar, e agradable a tota gent e molt misericordiós.

Val a dir que es tracta d'un retrat força idealitzat, però que no sols és ideal perquè altres fonts, fins i tot les iconogràfiques,²⁸ confirmen a grans trets moltes de les característiques físiques que atribueix Desclot al monarca. A més, hem de pensar que ell el va conèixer i que, per tant, la forma com descriu Jaume I també és fruit de la seva observació personal. I, més i tot, que quan escriu la crònica ho fa en uns anys encara propers al regnat del Conqueridor, de manera que els lectors també podien haver vist literalment el rei. En conseqüència, Desclot no podia oferir-ne una descripció gaire fantàstica ni idealitzada, és a dir, gaire inexacta. Amb tot això, el que volem indicar és que, al retrat de Desclot, d'antuvi li hem d'atorgar una base realista. Però, a partir d'ací, hi podem observar com Desclot adapta a les faiçons del rei elements literaris molt diversos.

Hom ha remarcat que la imatge de Desclot està inspirada en el retrat de Carlemany fet per Eginard a la *Vita Karolí*, el qual, per la seva banda, prové de Suetoni i converteix l'emperador carolingi en una barreja de Tiberi, August i Neró.²⁹ Però Anton M. Espadaler ha proposat com a font bàsica textos que parlen de cavallers cortesos i disposats a l'exercici físic i a la guerra, com era el cas del mateix rei. I, en concret, de dues obres molt més properes en el temps i que provenen de l'àrea occitanocatalana, *Flamenca* i el *Jaufré*. Pel que fa a la primera, el model seria el cavaller Guilhem de Nevers i, respecte de la segona, el patró en seria el protagonista mateix, Jaufré.³⁰ Tot això amb independència de la proposta plantejada pel mateix Espadaler en el sentit que el rei d'Aragó innominat a qui va dedicat el *Jaufré* sigui Jaume I i que el protagonista s'hi identifiqui, qüestió que a hores d'ara no podem corroborar.

Un dels aspectes del regnat de Jaume I que més tinta va fer córrer al seu moment (i després també), sobretot entre els trobadors, va ésser la qüestió occitana i la manera com la tractà el monarca. Hom ha parlat, en aquest sentit, de la «missió política dels trobadors»,³¹ amb expressions afortunades com la de Villamain, que definí la poesia trobadoresca com «la premsa lliure del temps dels feudals».³² Molts trobadors eren clarament hostils als francesos i confiaven en la implicació de Jaume I en el conflicte. Per això, durant la dècada de 1230, diversos trobadors, com Bernat Sicart de Marjèvol, Pèire Basc i Pèire Cardenal, li adreçaren composicions en què planyien els efectes de la nova situació. N'hi havia, d'aquests, que, a més, tenien vincles afectius amb el monarca. És el cas de Pèire Cardenal, el qual, segons Miquel de la Tor, «molt fo onratz e grazits per mon seignor lo bon rei Jacme d'Aragó.»³³ Així mateix, després de la conquesta de Mallorca i els primers èxits a València, Bertran de Born el Jove («lo filhs»), escriu que ara voldria veure intervenir Jaume I contra el poder francès:

28. Marta SERRANO COLL, *Jaime I el Conquistador. Imágenes medievales de un reinado*, Saragossa, Fernando el Católico, Excma. Diputación de Zaragoza, 2008.

29. Val a dir que tots dos tenien trets comuns com, per exemple, la gran alçada de l'un i de l'altre. L'estatura de Carlemany era entorn d'1,92 m, tal com es pogué determinar arran de l'exhumació de les seves restes el 1861: vegeu. EGINARD, *Vida de Carlomagno*, ed. a cura d'Alejandra de Riquer, Madrid, Gredos, 1999, p. 87, nota 101.

30. Anton M. ESPADALER, «El retrat del rei En Jaume a la crònica de Bernat Desclot», a *Estudis de llengua i literatura en honor de Joan Veny*, vol. I, Barcelona, 1997, p. 63-69.

31. Charles de TOURTOULON, *Don Jaime I el Conquistador*, vol. I, València, Impremta de José Domènech, 1874, p. 95.

32. Citat per Charles de TOURTOULON, *Don Jaime I...*, vol. II, p. 11. Sobre aquesta qüestió, vegeu Martí de RIQUER, «El significato politico del sirventese provenzale», a *Concetto. Storia, miti e imagini del medioevo*, Florència, Sansoni, 1973, p. 287-309; Stefano ASPERTI, «Testi poetici volgari di propaganda politica (secoli XII e XIII)», a *Propaganda politica nel basso medioevo*, Spoleto, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 2002, p. 533-559.

33. Anton M. ESPADALER, «Jaume I i els trobadors», *Serra d'Or*, núm. 583-584, p. 49.

Lai vas Monfort
 volgra vezer huimais son auriban
 contra totz selhs qui-l van d'onor baisan.³⁴

(Cap a Montfort, però, voldria veure des d'ara la seva senyera contra aquells qui el deshonren.)

L'obsessió dels trobadors antifrancesos dels anys quaranta, quan, malgrat tot, les esperances de fer fora els *franciginae* encara eren ben vives (recordem el complot antifrancès de Carcassona i la revolta promoguda pel comte de Tolosa Ramon VII el 1242), se centra en l'esperança d'una intervenció de Jaume I a favor de la causa occitana. Un dels poetes que més hi insistí fou Guilhèm de Montanhagòl, vinculat a la cort catalanoaragonesa des de mitjan dècada de 1230 i que va rebre diverses donacions en el repartiment de València (1238). Arran de la lluita del comte tolosà, Montanhagòl va escriure un sirventès adreçat especialment a Jaume I, en el qual li demana que estigui a l'altura de les circumstàncies:

Si'l rei Jacme, cui no mentim,
 Complís so qu'el e nos plevim,
 Segon qu'auzim;
 En gran dolor
 Fóran ab plor
 Francés, qui qu'o desvuelha:
 E quar defalh,
 Qu'adés no salh,
 Tot lo mons lo'n reiruelha.³⁵

(Si el rei Jaume, a qui no desmentim, complís el que ell i jo tractàrem, segons el que sentírem, en gran dolor i en plor estarien els francesos, ho volguessin o no, però com que ara ens falla, ja que no compareix, és la rialla de tothom.)

Però el temps passa i les coses no solament no s'arreglen, sinó que empitjoren. Pocs anys després, Montanhagòl, en un sirventès escrit entre 1246 i 1249, es lamenta que Provença hagi passat a mans de Carles d'Anjou, gràcies al seu matrimoni amb l'hereva del comtat, Beatriu, a principis de 1246, alhora que sollicita a Jaume I i a Ramon VII que facin tot el que puguin per expulsar-lo del lloc. Però, als seus versos, ja hi percebem una certa malfiança respecte de les intencions d'ambdós governants de plantar cara als francesos:

S'eras lo reys non desreya
 d'Aragon, trop fai d'estinensa,
 e-l coms cui Tolzans s'autreya,
 qu'ueymais non an plus revinensa;
 quar si l'us l'autre non ampara,
 major saut penran encara
 frances, ses temensa.³⁶

(Si ara el rei d'Aragó no ataca, serà molta la seva abstinència, i el mateix podem dir del comte a qui pertany el Tolosanès, ja que no tenen salvació. Puix que si l'un no ajuda l'altre, els francesos, sense cap mena de temor, pegaran un bot encara major.)

34. Anton M. ESPADALER, «Jaume I i els trobadors», *Serra d'Or*, núm. 583-584, p. 50.

35. Manuel MILÀ I FONTANALS, *De los trovadores...*, p. 161-162.

36. Martí de RIQUER, *Los trovadores...*, vol. III, p. 1430.

Per això, en no materialitzar-se la desitjada intervenció, els precés anteriors donen pas a les invectives contra el monarca. De bell nou, trobam Bernat de Rovenhac entre els qui recriminen l'actitud del rei. El 1242, just abans de l'esclafit de la sublevació antifrancesa, va escriure un sirventès en què criticà obertament tant el rei d'Anglaterra com Jaume I a causa de la seva inactivitat enfront de Lluís IX. Sobre Jaume I, fins i tot arriba a fer un mordaç joc de paraules sobre el seu nom, *Jacme*, que posa sarcàsticament al costat del verb «jeure» (*jazer*).

Reis d'Arago ses contenda
deu ben nom aver
Jacme, quar trop vol jazer,
e qui que sa terra-s prenda,
el es tan flacs e chاوزitz
que sol res no-i contraditz.
E carven lai als sarrazis fellos
l'anta e-l dan que pren sai vas Limos.³⁷

(El rei d'Aragó, sens dubte ha de dir-se Jacme perquè massa vol jeure, i sobre qualsevol que li vulgui prendre la seva terra, ell és tan dèbil i tan indulgent que per res no el contradia. Mentrestant fa pagar car als traïdors sarraïns la vergonya i el mal que rep devers Limós.)

Anys més tard, el 1254, torna a la càrrega i de bell nou dirigeix les seves diatribes contra Enric III d'Anglaterra i Jaume I, a qui acusa de deixar-se desposseir pels francesos mentre sant Lluís és a Síria, o sigui, de no aprofitar l'ocasió motivada per l'absència del monarca:

Amdos los reis an una cauz'empreza,
selh d'Arago et aisselh des engles:
que no sia per elhs terra defeza
ni fasson mal ad ome que-l lur fes;
e fan merce e cortezia,
quar al rei que conquer Suria.³⁸

(Ambdós reis, el d'Aragó i el dels anglesos, s'han compromès en una causa comuna: que no defensaran la seva terra ni faran mal a ningú que l'ocupi; i són agraïts i cortesos perquè al rei que conquereix Síria li deixen posseir els seus feus en pau.)

Tot plegat —amb el sirventès abans comentat dels anys vint inclòs— explica que Bernat de Rovenhac fos un trobador malvist a la cort catalana. Un trobador que fins i tot arribà a escriure que la vàlua de Jaume I no seria gran fins que fes pagar car, s'entén que als francesos, la mort de son pare: «Ja tro son payre car venda» (literalment, «fins que vengui cara la mort de son pare»).

Un altre trobador crític amb l'actitud de Jaume I fou Bonifaci de Castellana, fill dels senyors provençals de Castellana (Provença), el qual s'oposà sempre al senyoriu de Carles d'Anjou al comtat. En un sirventès escrit el 1252 censura el rei perquè no intervé a favor dels provençals i el torna a acusar de no venjar la mort de Pere el Catòlic a Muret:

37. Martí de RIQUER, *Los trovadores...*, vol. III, p. 1370.

38. Martí de RIQUER, *Los trovadores...*, vol. III, p. 1370-1371.

39. Charles de TOURTOULON, *Don Jaime I...*, vol. II, p. 12.

E·l flacs reis cui es Aragos
 fa tot l'an plachz, aman gasos;
 e fora·ilh plus bel, so m'es vis,
 qe demandes am sos baros
 son paire, q'era pros e fis,
 qi fon mortz entre sos vesis,
 tro fos dos tantz aqitiat.⁴⁰

(I el flac rei a qui pertany Aragó promou plets tot l'any i estima els xerraires; li seria millor, segons el meu parer, que amb els seus barons vindicàs son pare, que era noble i lleial, el qual morí entre els seus veïns, fins que se n'haguera rescabalat dues vegades.)

Aquest trobador —que a la mort del seu pare (1249) havia heretat el senyoriu de Castellana i es convertí en Bonifaci VI—, el 1262, arran de la revolta de Marsella contra Carles d'Anjou, va haver de fugir de les seves terres, a causa del seu compromís amb els antiangevins. De fet, ell i Hug dels Baus foren els dos màxims dirigents de la sublevació. El 1265 sabem que era al costat de Pere (el Gran), i a partir d'ací en perdem el rastre.

La nòmina de trobadors d'aquest període crítics amb la manera de fer a Occitània de Jaume I es clou amb Duran Sartre, el qual, de manera força expressiva, arriba a afirmar que sempre tindrà aversió a Jaume I perquè no ha ajudat els occitans.⁴¹ És una mostra més del ressentiment i la desil·lusió que els provocà l'actitud feble i vil que atribuïen al monarca, la qual frustrà les seves esperances de veure el País d'Oc lliure de la ingerència francesa.

En conclusió, deixant de banda les filies i fòbies de cada trobador (sense oblidar, en alguns casos, al servei de qui estaven), el fet inqüestionable és que Jaume I ocupà un lloc fonamental en l'imaginari polític occità arran de la croada.⁴²

Després de tot l'afer d'Occitània que, com sabem, tengué un punt d'inflexió amb el Tractat de Corbeil de 1258, els altres fets destacats del regnat de Jaume I continuaren essent matèria literària per als trobadors. N'hi ha un, de trobador, que durant els anys següents jugà un paper important en relació amb la figura de Jaume I i la seva concreció en l'àmbit literari: Cerverí de Girona. Cerverí, a més, apareix vinculat a la casa reial i també a la dels vescomtes de Cardona. Va estar al servei de l'infant Alfons (el fill primogènit de Jaume I), del rei mateix i, sobretot, de Pere el Gran. Val a dir que per als nostres propòsits esdevé un trobador força interessant, ja que li importen de manera especial els fets de la seva època, que reflecteix a l'obra. I ho fa amb prou independència de criteri, malgrat la seva vinculació amb els protagonistes dels poemes. D'aquesta manera, podem conèixer l'opinió de l'autor sobre una sèrie de qüestions (els conflictes entre Jaume I i els seus fills, els problemes plantejats pels grans nobles, les arbitrarietats dels monarques), però també, per extensió, hem de pensar que es fa ressò de l'opinió de sectors de la societat.

Jaume I, de manera directa o velada, apareix en nombroses composicions de Cerverí. Per exemple al poema *Lo vers de Déu*, dedicat al monarca mateix, tracta la seva coneguda devoció a la Mare de Déu, amb cobles com:

40. Martí de RIQUER, *Los trovadores...*, vol. III, p. 1381.

41. Charles de TOURTOULON, *Don Jaime I...*, vol. II, p. 58-59.

42. Sobre aquesta qüestió, vegeu Francesco ZAMBON, *Paratge. Els trobadors i la croada contra els càtars*, Barcelona, Columna, 1998.

Reys Jacmes: Cil qui·ns destorba
can l'enemics fals nos torba
vos consell en tota cauza.

(Rei Jaume: aquella qui ens treu de torbació [és a dir, la Verge] quan l'enemic felló ens escomet, us l'aconsell en qualsevol circumstància.)⁴³

Altres vegades fa intervenir el rei, com a l'epíleg de la composició *Meg vers car e vil*, en uns versos (18-19) el significat dels quals no és gaire clar.⁴⁴ També és instructiu el sirventès (segurament un dels seus poemes més primerencs) que comença amb el vers «Trop m'enug de cortz anar», en què el poeta sembla esperar més de Jaume I que del seu fill l'infant Pere.⁴⁵

Això no obstant, les qüestions que ací ens interessin més són les de caire polític. Per començar, Cerverí tracta la revolta de 1259 dels feudals reunits a Castelló de Farfanya contra Jaume I en un mig sirventès, el vers inicial del qual és «Can aug en cort critz e mazans e brutz». En aquesta composició, Cerverí censura la presència del vescomte Ramon Folc de Cardona, el seu altre gran protector, al costat dels rebels. I hi desafia el trobador Bernat de Rovenhac, abans esmentat per les seves diatribes contra Jaume I, perquè li repliqui, cosa que efectivament aquell va fer.

Un aspecte que degué preocupar Cerverí, com a molts dels seus coetanis, foren les constants i poc comprensibles divisions de la Corona que feia Jaume I entre els fills. I, en concret, els dos testaments en què el monarca separava Catalunya i Aragó. Es tracta del segon testament (19 de gener de 1248), en el qual Aragó havia d'esser per al primogènit Alfons i Catalunya i el regne de Mallorca per a l'infant Pere, i del tercer (21 de març de 1251), en què el regne illenc era adjudicat a l'infant Jaume, mantenint Aragó per a Alfons i Catalunya per a Pere. Això motivà una pastorella, iniciada amb el vers «En mai, can, per la calor», basada en dues figures allegòriques, Pretz (mèrit) i Valor, les quals es dolien a causa del menyspreu de què són objecte. La solució l'aporta un pastor que proposa que Pretz es casi amb Catalunya i Valor (que era femenina) amb Aragó:

—A Reyne Mosseynor
Lo Rey, qui·us genç'e-us flora,
Preyatz, Pretz, que·us do oissor,
E, Valor<s>, marit, c'ora
És. E crey c'a vós daràn
Cataluyna, c'onór <à>;
Ez ab Valor cazaràn
Aragó, qui·ls honora

(Pregau, Mèrit, a la reina i al rei, que us embelleixen i us ornamenten, que us atorguin muller, i a vós, Valor, marit, que ja és hora; i crec que a vós us donaran Catalunya, que té honor, i a vós, Valor, us casaran amb Aragó, si hom els fa honor.)⁴⁶

Però Cerverí no fou l'únic trobador que, durant la darrera etapa del regnat de Jaume I, s'adreçà al monarca. Els intents de croada a ultramar del rei no podien deixar d'esser objecte d'atenció per part

43. Joan COROMINES (ed.), *Lírica de Cerverí de Girona*, vol. I, Barcelona, Curial, 1988, p. 129-131.

44. Vegeu-ne les propostes de lectura i interpretació que en fa Joan COROMINES (ed.), *Lírica...*, vol. II, pp. 63-64. El poema es refereix a un llibre.

45. Joan COROMINES (ed.), *Lírica...*, vol. II, p. 148-151.

46. Martí de RIQUER, *Los trovadores...*, vol. III, p. 1557. Vegeu també els comentaris que fa Joan COROMINES (ed.), *Lírica...*, vol. II, p. 167-179.

de la trobadoria. A més de Cerverí, els projectes de Jaume I foren divulgats per Guilhèm d'Autpol, Guilhèm de Mur i Olivier lo Templier. Aquest últim, durant els mesos anteriors a la partida de Jaume I cap a Terra Santa, el 4 de setembre de 1269, va compondre una cançó de croada a favor de l'expedició. De fet, és l'única composició que ens ha pervingut d'aquest trobador. Som davant una peça laudatòria envers el monarca i l'expedició que prepara, el valor literari de la qual, bastant escàs, queda compensat pel seu interès històric. Com a mostra de l'entusiasme de l'autor, podem citar aquestes dues cobles:

Rey d'Arago, de tot mal non chalen
qu'avetz conquist de Tortos'a Biar
e Malhoga, sovenga·us d'otramar,
pus que autre non pot esser tenens
del sieu Temple que avetz tan gen servit.
E car vos es del mon lo pus ardit
de fagz d'armas ni Roma vo·n covida,
acorretz lai on tot lo mon vos crida.

Si.l rey Yacme ab un ters de sa jen
passes de lay, leu pogra restaurar
la perd'e·l dan e·l sepulcre cobrar,
car contra luy turcx non an garimen;
ques el ja n'a tans del tot descofitz,
pres e liatz, mortz, nafrazt e delitz
dins murs e fors en batalha enramida,
et a conquist so que tanh a sa vida.

(Rei d'Aragó, indiferent a tot dany, que heu conquerit des de Tortosa fins a Biar i Mallorca, recordau-vos d'ultramar, ja que ningú més pot esser possessor del seu Temple, al qual heu servit tan bé. I com que sou el més valent del món en fets d'armes, i Roma us hi incita, duis socors allà on tot-hom us crida.

Si el rei Jaume amb un terç de la seva gent passàs allà, fàcilment podria restaurar la pèrdua i el dany i recuperar el sepulcre, perquè contra ell els turcs no tenen salvació, ja que són tants els que ha derrotat, pres, fermat, mort, ferit i anihilat dintre de murades i a fora en batalla campal, i ha conquerit tot allò que li convé per a la seva vida.)⁴⁷

També s'ha considerat que Cerverí va escriure una altra cançó de croada amb motiu de la mateixa empresa, el sirventès que comença amb el vers «En breu sazó aura·l jorn perentori». La intenció és la mateixa que la composició anterior: fer propaganda favorable a la campanya, amb al·lusions als nobles que s'escapolien de participar-hi:

Per què·l rey prech d'Aragó que·s garnischa,
e pàs la mar, per totz los tartz confondre.

(Per la qual cosa prego al rei d'Aragó que es guarneixi i travessi la mar, de manera que confongui aquells que triguen [a anar a Terra Santa].)

El tenor de la composició s'assembla al d'Olivier lo Templier:

47. Martí de RIQUER, *Los trovadores...*, vol. III, p. 1473-1477.

Mel<s> que-l
 reys <En> Jacmes, ab mans, crey que-s plevischa
 pel lo<c> de Déu cobrar, e pels turcs tondre,
 sol Roma-ls prest, que-s fay tan seynoriv<a>
 que-n pàron li layc, pech.

(Encara sort que el rei En Jaume, amb l'ajuda de molts, crec que està per comprometre's a reconquistar la terra del Crist, i a tallar els cabells (= el cap) als turcs, amb què [per poc que] Roma els assisteixi, que es mostra tan superba que arriba a fer semblar babaus els laics [o sigui: tant que sembla que es cregui que els homes civils són uns badocs].)⁴⁸

Com hem assenyalat, aquest poema s'ha interpretat sempre com un text favorable a la croada de 1269. Això no obstant, Miriam Cabré l'acaba de proposar com un sirventès antiangeví, escrit entorn del projecte de croada, avortat, que impulsà el papa Gregori X al Concili II de Lió (1274), al qual assistí Jaume I. Com diu l'autora, Jaume I hi és presentat «com un cabdill croat, l'única esperança de salvació de la cristiandat, un model per als altres reis i, implícitament, com un rei pobre, cosa que li impossibilita la croada personal que sens dubte triomfaria.»⁴⁹ De fet, en aquests anys assistim a una extensa literatura pro i antiangevina que tengué un eco especial a les terres de la Corona d'Aragó. Així ho corrobora Martí Aurell, segons el qual el centre de producció dels nombrosos sirventesos contra Carles d'Anjou va esser la cort de Barcelona.⁵⁰

Cerverí torna a fer al·lusió a la croada a la darrera estrofa del *Vers breu*, que conté els versos:

<Cinch> reys valens volria lay on déus pres mal,
 E-l nostres fos caps, car mays val.

(Voldria cinc reis valents allà on Déu patí [és a dir, Terra Santa, on Jesucrist fou crucificat], i que el nostre en fos el cap, car val més.)⁵¹

Com llegim, Cerverí reclama l'ajuda d'altres monarques occidentals, encapçalats per Jaume I. De bell nou ens queda el dubte de saber a quina de les dues croades es refereix, si a la de 1269 o a la de 1274.

Els problemes dels primers anys de la dècada de 1270 entre Jaume I i el seu fill Pere també foren objecte de tractament literari per part de Cerverí. A *Lo vers revers* defensa la tesi que val més tenir fills dolents que bons, ja que així se serva millor la memòria del pare. Martí de Riquer comenta que en el plantejament de la composició potser es fa referència als conflictes entre pare i fill,⁵² però Joan Coromines considera que el poema és posterior a 1276.⁵³

Allà on sí que les disputes entre tots dos es troben reflectides és a *La faula del rossinyol*.⁵⁴ Ací, el trobador retorna a l'al·legoria: Dreyts (el Dret) intervé perquè els grans senyors facin possible la paci-

48. Joan COROMINES (ed.), *Lírica...*, vol. II, p. 123-128.

49. Miriam CABRÉ, «“En breu sazo aura-l jorn perentori”: Cerverí i Jaume I interpreten els fets de 1274», a *Actes del X Congrés Internacional de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval*, vol. I, Alacant, 2005, p. 453-468 (la citació correspon a la pàgina 463 i també n'hem extret la traducció dels dos versos citats més amunt).

50. Martí AURELL, «Chanson et propagande politique: les troubadours gibelins (1255-1285)», a *Le forme della propaganda politica nel Due e nel Trecento*, Roma, École Française, 1994, p. 183-202.

51. Martí de RIQUER, *Història...*, p. 140; Joan COROMINES (ed.), *Lírica...*, vol. I, p. 235-238.

52. Martí de RIQUER, *Història...*, p. 136.

53. Joan COROMINES (ed.), *Lírica...*, vol. II, p. 54-57.

54. Miriam CABRÉ, «La *Faula del rossinyol* de Cerverí de Girona», a *La narrativa in Provenza e Catalogna nel XIII e XIV secolo*, Pisa, ETS-Atti, 1995, p. 67-82.

ficació entre Jaume I i Pere el Gran. Dreyts i la seva esposa, Pats (Pau), acompanyen Cerverí a un jardí on hi ha un rossinyol i un esparver, les inicials dels quals formen el mot *rey*. Després troben una pomera, la inicial de la qual ensems amb les altres tres fan el nom *Peyre* (Pere). Així, doncs, tots dos queden íntimament units i a partir d'aquell moment hi romandran sempre. D'aquesta manera, el trobador celebra la reconciliació de Xàtiva el desembre de 1273.

En aquests altercats, com sabem, hi tengué a veure la intromissió de l'infant Ferran Sanxis de Castre, fill il·legítim de Jaume I, fruit de la seva relació amb Blanca de Antillón. Després de l'avinença entre el rei i el seu primogènit, el juny de 1275, aquest últim va fer ofegar el seu germanastre en aigües del Cinca, episodi que Jaume I aprovà al *Llibre dels feits* (cap. 550), però que Cerverí blasmà, en un sirventès que comença amb aquests versos:

<A>ra·m luyn e joy e c[h]an
pus soy partitz d'Aragó,
per pretz, c'an més en enc[h]àn
li rich croy, vis de dragó;
car eu auzí un gran so
l'autr'er, prés Sinq'u'e Monsó:
e vi venir gens ploràn,
ab un cors mort, car plor an
cil qui van ab mort, feló.

(Ara m'allunyo del goig i el cant, des que vaig sortir d'Aragó, per tal com els poderosos, amb aspecte de drac [els qui mataren l'infant], han posat el mèrit en venda. Perquè l'altre dia, prop del Cinca i de Montsó, vaig sentir grans crits i vaig veure venir gent plorant amb un cos mort, car es lliuren al plor els qui van afligits amb un mort.)⁵⁵

I continua assenyalant que fou una mort especialment reprovable (la responsabilitat de la qual, al llarg del poema, atribueix als cortesans de l'infant Pere), tot i que després elogia el príncep. Encara que ho pugui semblar, tot plegat no és un contrasentit, ja que Cerverí, com hem dit, és un trobador amb criteri i una certa independència, cosa que explica que en un mateix poema que va dedicat a Pere el Gran li pugui retreure una acció que el trobador considera censurable, encara que, de fet, hi atenuï la seva implicació.

Una qüestió que no podia faltar —així ho sembla— en la figuració literària de Jaume I era la dels seus amors. Fins i tot tornam a trobar ecos de la tradició o llegenda, ja comentada en relació amb el seu engendrament, segons la qual un personatge masculí, en aquest cas reial, s'introdueix en secret a la cambra d'una dama. Ara, en certa manera, es repeteix pel que fa a Teresa Gil de Vidaure, amb la promesa o jurament fet pel rei de casar-s'hi. Però deixarem de banda aquest aspecte —d'altra part, ben cert—, a fi de referir-nos a la seva relació amb Berenguera Alfonso, que fou celebrada, si més no poèticament, per Cerverí. Com és ben conegut, l'afer ocasionà problemes de tota mena al monarca. Amb Roma, perquè la cúria papal es va negar en rodó a anul·lar el seu matrimoni amb Teresa i recriminà a Jaume I amb duresa la seva relació «adúltera». I de consciència a causa del temor que suscitaven en el monarca els efectes de la situació pecaminosa en què es trobava, reflectits al capítol 426 del *Llibre dels feits*.

Cerverí dedicà a la matèria una extensa composició, el *Maldit bendit*. La peça, datada el 10 de març de 1271, conté dues parts: la primera és de caràcter misogin i la segona constitueix un elogi de les dones

55. Martí de RIQUER, *Història...*, p. 127; Martí de RIQUER, *Los trovadores...*, vol. III, p. 1559-1560; Joan COROMINES (ed.), *Lírica...*, vol. II, p. 133-142.

i de l'amor, amb referències clares a Berenguera Alfonso i a la donació de diversos castells a València que li va fer generosament el rei.⁵⁶ En concret, aquest mateix any, li havia atorgat els llocs de Sogorb, Onda, Moixent, Finestrat i Serra. També hi figura una extensa i ditiràmbica allocució a Jaume I, cridant-li l'atenció sobre el seu poema, com si el trobador li demanàs protecció per a l'obra o recompensa per haver-la escrita; però, en tot cas, sollicitant-li que la llegeixi i la corregeixi, ell que en sap tant: «Lo bon Rey d'Aragó / vull per mercé preyar / car sabri'esmenar / ... / que si, en est escrit / ai eu nuyll mot mal dit, / qu'él esmenar mi deyn; / que-l savis tayn qu'enseyn / los pecs pauc enseynatz...».⁵⁷

Altrament, hem de remarcar que en aquesta mateixa composició Cerverí atribueix al rei el paper d'àrbitre en una qüestió, tot incidint en la imparcialitat que li atorga la seva saviesa. Els arguments són exposats

Denan frayre Ramon,
un bon presicador
que ha per confessor.⁵⁸

(Davant fra Ramon, un bon predicador que té per confessor.)

El frare a qui fa referència és sant Ramon de Penyafort. Val a dir que no era la primera vegada que un trobador s'adreçava al monarca perquè dirimis una qüestió. Una trentena d'anys abans, cap a la fi de la dècada de 1230, Aimeric de Belonoi confià en el seny del rei perquè li «disses d'oc e de no» per tal d'escatir una subtil qüestió: si «us bel ditz per razo / endreg d'amor engual d'un fait balansa» (si «les belles paraules raonablement / valen en amor tant com una acció».⁵⁹

Cerverí mateix tornà a fer referència als amors tardans del monarca en un altre poema, *Lo Vers del Vassall Leial*. Hi llegim comentaris com el següent:

Que-l mal qu'él sén no-s cuig que ja-s descarch
sidons vezén, n'e<n> sa gay'acuyndança
plaser prendén, si plazens esgars lança.

(Que el mal que ell sent no es pensí que s'alleuja veient la dama, ni en el seu dolç tractament prenent plaer, si ella [quan ella] li llança delitoses mirades.)⁶⁰

I el trobador aprofita l'avinentesa per a aconsellar el rei sobre la qüestió, de manera divertida i fins i tot atrevida, cosa que indica, com ens advertí Joan Coromines, que Jaume I «no devia sentir-se molest per la consciència que hi havia públicament de la seva flaca»:

E pus lo Rey, amors destreyn ez art,
ab malavey c'amàn li fay sofrir,
dire li dey com pusc'al mal gandir.

(I puix que l'amor destreyny i crema el rei, amb el malestar que li fa sofrir amant, he de dir-li com pot defensar-se del mal.)⁶¹

56. Martí de RIQUER, *Història...*, p. 128-129.

57. Joan COROMINES (ed.), *Lírica...*, vol. II, p. 63. El fragment, d'altra banda, constitueix una prova que Jaume I no era un monarca il·letrat, com encara es discuteix.

58. Anton M. ESPADALER, «Jaume I i els trobadors», *Serra d'Or*, núm. 583-584, p. 50.

59. Anton M. ESPADALER, «Jaume I i els trobadors», *Serra d'Or*, núm. 583-584, p. 50.

60. Joan COROMINES (ed.), *Lírica...*, vol. II, p. 32-37.

61. Joan COROMINES (ed.), *Lírica...*, vol. II, p. 32-37.

El consell que li dona és que «ofereixi el seu amor» a sant Marc, o sigui, que el deixi estar, que el menyspreï ben aviat i no s'entretengui amb els «plazens esgars» que ella llança, perquè si no ho fa aviat després serà massa tard. I aquest amor són «les armes» que li aconsella d'ofrenar a sant Marc. Ara bé, amb l'advertiment inclòs que atacar envoltat de mil atacants propis no és cap acte de gran valentia. És a dir, suaument Cerverí dona a entendre que ella no val la pena, perquè coqueteja (o potser més) amb molts. O sigui, que era una dona tan fàcil que no esqueia a un gran home com ell.

D'altra banda, Jaume I apareix diverses vegades a les famoses *Cantigas de Santa Maria* d'Alfons el Savi. Per exemple, a la cantiga 164, el monarca castellà s'hi refereix quan remarca que l'abat de Montaragó (Osca), l'infant Ferran, oncle del rei, tenia aquelles terres en comanda del rei, en referir un problema entre l'abat i el prior. O a la cantiga 169, que tracta d'una església antiga que hi havia a la barriada mora de La Arrijaca (Múrcia), que els musulmans li demanaren que enderrocàs, però el rei no hi consentí.⁶² Això ens indica la consideració que tenia el rei savi envers el seu sogre.

Finalment, la mort de Jaume I, esdevinguda el 26 de juliol de 1276, fou objecte de sengles planys per part de Cerverí i de Mateu de Carcí. El plany que dedicà Cerverí de Girona al rei, titulat *Plant del rey En Jacme*, reproduïx molts dels tòpics habituals del cas: la tristor del trobador davant el traspàs del gran senyor («Si per tristor, per dol ne per cossir»), la seva vàlua («per què totz hom[s] valens tayn que s'azir, / del rey Jácmè, qui may que pretz valia»), els elogis envers la seva figura (el monarca era cortès, pietós, franc i un llarg etcètera de virtuts) i el seu destí al paradís.⁶³

Per la seva banda, Mateu de Carcí, originari d'aquest indret proper a Càors, a la part més al nord del Llenguadoc, va escriure un plany molt extens adreçat al «bon rey d'Arago». És l'única composició que coneixem d'aquest trobador, el qual, si atenem els últims versos de la segona tornada, devia tenir relació amb la cort de Jaume I, ja que acaba demanant als fills del monarca difunt que continuïn atorgant-li protecció («e que'n puesca dels filhs del rey aver / e dels amicxs plazers en que's refranha»). L'obra conté sobretot un caràcter moralitzador, amb referències sobre la figura del monarca. D'ell, ens diu l'autor que era «franc, humil, de poques paraules i grans fets» («quar ylh era francz, humils, de paucx motz / e de grans faitz»). Enalteix la seva lluita contra els infidels, a qui moteja de «cans», i tot el que ha fet a favor de la Creu («ni tant aya fach sobre la gent canha, / ni tant aya eyssausada la crotz»). El que més hi destaca és quan compara el dolor causat per la mort del rei amb el que experimentaren els bretons per la d'Artús:

quar ben devetz aitant de dol aver
cum per Artus agron silh de Bretanha.
(car bé deveu tenir tant de dolor com per Artús tingueren els de Bretanya.)

I les reflexions que fa a la primera tornada sobre la data de la mort de Jaume I, l'endemà de la festa de l'apòstol Sant Jaume:

A tota gens don eyssampl'en paucx motz:
le reys Jacmes es apellatz per totz,
e Dieus a-l mes ab Sant Jacm'en companha,
quar l'endema de Sant Jacme per ver

62. Miguel Ángel PÉREZ PRIEGO, «Jaume I en la literatura medieval castellana», a Germà COLÓN *et al.* (ed.), *El rei Jaume I*, p. 159-161.

63. Joan COROMINES (ed.), *Lírica...*, vol. II, p. 188-191.

le reys Jacmes feni, qu'a dreyt dever
de dos Jacmes dobla festa·ns remanha.

(A tothom dono exemple en poques paraules: el rei és anomenat Jaume per tots, i Déu l'ha enviat en companyia de sant Jaume, ja que vertaderament l'endemà de Sant Jaume el rei Jaume morí, a fi que de manera justa romanguí festa doble dels dos Jaumes.)⁶⁴

En aquest últim pensament de Mateu de Carcí —vincular Jaume I amb sant Jaume i celebrar-ne una festa conjunta, s'entén que religiosa—, podem veure un precedent del projecte de canonització de Jaume I endegat el 1633. Com també l'observam a la referència del cronista Ramon Muntaner sobre «el sant rei En Jacme» (cap. 36). I el mateix Muntaner també ens proporcionarà un últim episodi de caràcter llegendari sobre Jaume I: quan el monarca participa a la darrera batalla —la submissió dels musulmans revoltats de València— des de la llitera, ja en trànsit de morir. Un passatge pres de l'*Estoire de Eracles*, traducció francesa de la *Historia rerum in partibus Transmarinis gestarum*, de Guillem de Tir.⁶⁵

Després del seu temps, Jaume I continuà gaudint d'un ampli tractament (literari, historiogràfic, polític, etcètera), com ha posat de manifest Ernest Belenguer.⁶⁶ En èpoques més properes, la personalitat atractiva del sobirà i les seves accions polítiques serviren de font d'inspiració a una bona part dels poetes de la Renaixença, l'esperit romàntic de molts dels quals se sentí irresistiblement atret per les gestes del Conqueridor.⁶⁷ També la memòria popular ha servat fins avui el seu record a través d'un gran nombre de llegendes, rondalles i altres formes de mitificació.⁶⁸

64. Martí de RIQUER, *Los trovadores...*, vol. III, p. 1540-1544.

65. Stefano M. CINGOLANI, *Historiografia, propaganda...*, p. 288.

66. Ernest BELENGUER, *Jaume I a través de la història*, València, Tres i Quatre, 1984, 2 v.

67. Jaume SOBREQÜÉS I CALLICÓ, *El rei Jaume I i la Renaixença als Països Catalans*, Barcelona, Rafael Dalmau, 1981.

68. Vegeu, per exemple, Antoni Ignasi ALOMAR I CANYELLES, *Les armes mítiques de Jaume I*, Palma, Documenta Balear, 1994; Joan AMADES, *Folklore de Catalunya: Rondallística*, Barcelona, Selecta, 1950; Caterina VALRIU et al., *El rei En Jaume I. Un heroi històric, un heroi de llegenda*, Palma, J. J. De Olañeta, 2005.